

HAVDE LUTHER EN TEOLOGI OM GUDS RIGE?

Professor, theol. dr. Asger Chr. Højlund

RESUMÉ: I denne artikel påvises det, at vægtlægningen i Luthers tale om Guds rige ligger på dets præsentiske virkelighed. Baggrunden er blandt andet Luthers meget konkrete forståelse af Djævelens magt som et rige, som Kristus ved sin død og opstandelse har vundet os fra. Luther er, med andre og mere moderne ord, en repræsentant for troen på den kommende æons indbrud i den gamle – og livet ud af denne virkelighed. I denne sammenhæng er der hos Luther en stærk betoning af troen som det afgørende omdrejningspunkt for, at synden og Djævelen har mistet sin magt. Dette leder til en (kort) diskussion af, om Guds rige da alene er en åndelig (i betydningen: usynlig) virkelighed, sådan som visse udlægninger af Luthers kirkesyn og to-regimentelære lægger op til, eller om Luther også giver plads til den betoning af Guds riges synlige fremvækst i verden i form af menigheder, som ligger bag den rolle, termen Guds rige er kommet til at spille i dag.

Introduktion

Spørger vi det store teologiske leksikon *Theologische Realenzyklopädie* (TRE) til råds, kan man svare ret hurtigt på overskriftens spørgsmål. Og svaret er: Nej. Luther havde ikke en teologi om Guds rige. Eller som det lidt mere præcist hedder i indledningen af afsnittet om Luther i artiklen *Herrshaft Gottes/Reich Gottes*: “Guds rige er ikke et centralt begreb i luthersk teologi” (TRE, 221).

Går man indholdsoversigterne i de gængse fremstillinger af Luthers teologi

efter bekræftes det (som fx Althaus 1962, Bayer 2004 og Wisløff 1983; se også Grane 1983, Lohse 1983, Leppin 2006 og mange flere). Man finder ingen kapitler eller underafsnit med denne overskrift, sådan som man finder kapitler om Kristus, forsoningen, tro og retfærdiggørelse, helliggørelse, gerninger, kirke, sakramenter og så videre.

Det indebærer selvfølgelig ikke, at forfatteren til den pågældende artikel vil sige, at Luther ikke skulle kende til begrebet “Guds rige” eller have noget at sige om det. Som forfatteren (Rudolf Mau) ganske rig-

tigt gør opmærksom på, er Luther jo eksegget af profession. Og det betyder, at der helt naturligt dukker behandlinger af Guds rige op, hvor en bibelsk tekst giver anledning til det.

Lad os så tage vort udgangspunkt der og se, hvad Luther har at sige om dette begreb i den slags sammenhænge. En af de kendteste og mest omfattende behandlinger af Guds rige (artiklen i TRE henviser også til den) finder vi i udlægningen af Fadervors anden bøn "Komme dit rige" i Luthers Store Katekismus.

"Komme dit rige" i Fadervor

Efter nogle indledende ord, hvor Luther betoner sammenhængen mellem den første bøn "helliget blive dit navn" og bønningen om rigets komme, hedder det: "Men som Guds navn i sig selv er helligt, og vi alligevel beder om, at det må være helligt hos os, sådan kommer også hans rige af sig selv uden vor bøn. Alligevel beder vi om, at det skal komme til os, dvs. at det må være iblandt os og hos os, så vi også er en del af dem, blandt hvem hans navn bliver helliget og hans rige virker" (Luther 1996, 129).

Lige som i udlægningen af de andre bønner begynder Luther med den påfaldende understregning af, at det ikke er vor bøn, der sætter tingene i kraft. Lige så vel som Guds navn er helligt i sig selv, uafhængigt af vor bøn om det, og hans vilje sker, uanset om vi beder om det eller ej, sådan kommer Guds rige, uanset om vi beder eller ej.

Denne indledning kan virke mærkelig, for er der så nogen grund til at bede? Er bønningen så andet end en slags mentalhygiejne?¹ Men sådan ser Luther ikke på bøn. Bøn er i høj grad med til at udvirke noget.² Nej, indledningen skal snarere ses i forlængelse af Luthers forståelse af Gud som en Gud, der handler mod os "af lutter faderlig og guddommelig godhed og barmhjertighed *uden*

nogen fortjeneste og værdighed hos mig", for nu at bruge ordene fra forklaringen til 1. trosartikel i Luthers Lille Katekismus. Bønningen må ikke få os til at tænke på Gud som en påholdende Gud, der først giver, når vi beder. Det er derfor, at vi får understregningen af, at Gud er den, der allerede gør sin gerning. I den forstand kan man godt kalde bøn mentalhygiejne, en evangelisk mentalhygiejne, vel at mærke. Bønningen er med til at minde os om, hvem Gud er.

Dermed er det ikke rigets komme som sådan, vi beder om i bønningen. Det, vi beder om, er, at Guds rige må "må være iblandt os og hos os", og at vi må være "en del af dem, blandt hvem [...] hans rige virker." Det er en bøn om, at vi selv må være en del af Guds gerning, at riget må komme *til os*. Men det vil så også sige: Luther forstår Guds rige som en *nutidig virkelighed*. Ikke sådan at forstå, at Luther ikke har syn for, at det også handler om en fremtidig virkelighed, Guds riges synlige frembrud i de sidste tider, den endelige virkeliggørelse af Guds rige ved Kristi synlige komme – den forståelse som åbenbart har været fremherskende i den tidlige oldkirke, hos folk som Irenæus og Tertullian (TRE, 219), og som vel går tilbage til de apokalyptiske forventninger, der også kendetegner apostlene, ja Jesus selv. Luther havde en stærk endetidsforventning. Han var i høj grad apokalyptiker.³ Den side af sagen har Luther også med i udlægningen her: "At 'Gud kommer til os', sker nemlig på to måder, dels i tiden ved ordet og troen, dels i evigheden ved åbenbarelsen. Vi beder nu om begge dele" (Luther 1996, 130).

Men det er ikke desto mindre helt tydeligt rigets komme her i tiden, Luther fokuserer på, sådan som allerede Augustin havde gjort – ikke mindst i værket *Guds stad*, med talen om Guds rige som noget, der allerede her i tiden skrider frem i kamp mod

verdensriget (TRE, 220; anderledes Peters 1992, 79).

Det er det ene bemærkelsesværdige ved Luthers tale om Guds rige i udlægningen af denne bøn, Guds riges nutidighed. Det andet er forståelsen af, hvad der ligger i Guds riges komme her i tiden: "Hvad betyder nu Guds rige? Svar: Intet andet, end [...] at Gud har sendt sin Søn Kristus, vor *Herre*, til verden for at forløse og befri os fra Djævelens magt og føre os til sig og som retfærdighedens, livets og salighedens konge herske over os mod synd, død og ond samvittighed; i den hensigt har han givet os sin Helligånd, som gav os dette ved sit hellige ord og oplyste og styrkede os i troen ved sin kraft. Derfor beder vi nu her for det første, at dette må ske hos os med kraft, og at Guds navn må blive således prist ved hans hellige ord og et kristeligt liv, at vi, som har taget imod det, må blive og dagligt vokse i det, og at det hos andre folk må vinde bifald og tilslutning. Vi beder om, at det må gå vældigt igennem verden [...] så at vi alle til evig tid må være i hans kongerige, som nu er begyndt" (Luther 1996, 129-130).

I dette citat finder vi en række af de træk, som går igen i det meste af, hvad Luther siger om Guds rige:

1. Den dualistiske baggrund - talen om, at vi uden Kristi gerning befinder os i Djævelens rige.
2. Jesu komme og *hans* gerning som stedet for Guds riges indbrud i denne verden.
3. *Forløsningen* i Kristus som omdrejningspunktet for det hele.
4. Forståelsen af denne forløsning ikke "bare" som en fortidig, objektiv størrelse, men som noget, der sætter sig igennem i vore liv.⁴
5. Derfor den fremhævede tale om Helligånden – ifølge Albrecht Peters er anden bøn i Fadervor ikke mindst en bøn om Åndens gerning.⁵
6. Og derfor fokuset på gudsrigets præsentiske virkelighed.
7. Talen om dette som noget, der også udfolder sig i verden, idet nye kommer til tro – altså i mission.
8. Endda som noget voksende – både i verden og i vore liv.

Det er jo i grunden vigtige ting. Men hvor betydningsfuldt er det, hvis Guds rige ikke er nogen særlig central del af Luthers teologi? Spørgsmålet er, om det er helt dækkende at sige det – om ikke Guds rige spiller en meget mere fremtrædende rolle i Luthers teologi, end man i første omgang tænker, selv om det ikke optræder som et selvstændigt tema.

En betydningsfuld term

Et klart tegn på, at det spiller en sådan fremtrædende rolle, finder vi efter min opfattelse i katekismens udlægning af 2. Trosartikel.⁶ Lad os denne gang se på forklaringen i hans *Lille Katekismus*: "Det vil sige: Jeg tror, at Jesus Kristus, sand Gud, født af Faderen i evighed, og tillige sandt menneske, født af Jomfru Maria, *er min Herre*, som har genløst mig fortabte og for-dømte menneske, erhvervet og vundet mig fra alle synder, fra døden og fra Djævelens magt, ikke med guld eller sølv, men med sit hellige og dyrebare blod og med sin uskyldige lidelse og død, *for at jeg skal være hans egen* og i hans rige leve under ham og tjene ham i evig retfærdighed, uskyldighed og salighed, ligesom han er opstanden fra de døde, lever og regerer i evighed. Det er vist og sandt." Baggrunden for de fremhævelser, jeg har foretaget, skulle gerne fremgå af det følgende.

Her står vi virkelig ikke ved et sidetema, men ved hovedtemaet i Luthers teologi. Som Luther siger det i sin egenhændige⁷ indledning til Store Galaterbrevskommen-

tar (dette hovedskrift, når det drejer sig om Luthers centraltema, retfærdiggørelsen): "For i mit hjerte hersker denne ene artikel, nemlig troen på Kristus, fra hvem, ved hvem og til hvem alle mine teologiske overvejelser strømmer frem og tilbage dag og nat" (Luther 1981, 17). I fortsættelsen omtaler Luther det som "læren om retfærdiggørelsen". "Troen på Kristus" og "læren om retfærdiggørelsen" står altså for det samme.

Og hvordan udlægger Luther da dette hovedtema, "troen på Kristus" eller "læren om retfærdiggørelsen", her i katekismen? Ikke med ét ord nævner han ordet retfærdiggørelse. Det er åbenbart ikke nødvendigt, når det drejer sig om undervisningen af den almindelige mand og kvinde. Nej, det, som almindelige mennesker skal have fat i, er, at Jesus Kristus er deres *Herre*. Det er det ord, der samler alt (sml. Peters 1991, 93-96, 98-101, 111-115 og 123-127).

Men her er det vigtigt at se, hvad ordet "Herre" dækker over. Artiklen handler jo i Luthers udlægning helt tydeligt om Kristi forløsergerning, at Kristus har *vundet* os. Dermed er det, som ordet "Herre" signalerer, at vi ikke længere tilhører Djævelen i hans rige, men Kristus i hans rige. Det er dette *tilhørsforhold*, ordet Herre signalerer - jf. forklaringens afslutning: "*for at jeg skal være hans egen og i hans rige leve under ham og tjene ham i evig retfærdighed, uskyldighed og salighed.*" Det er ikke bare hos Paulus, vi skal være særlig opmærksomme, når det kommer et "for at". Også hos Luther signalerer det, hvad der er målet og meningen med det hele.

Når Luther her taler om at tjene Kristus "i evig retfærdighed, uskyldighed og salighed", kunne det måske forlede nogen til at tænke, at dette handlede om den kommende fuldendelse. Men det, tror jeg, er en fejltolkning. Det drejer sig om den virkelig-

hed, Kristus *har* løskøbt os til og sat os ind i. I kraft af den pris, der er betalt, og vort tilhørsforhold til ham kan der virkelig tales om en *evig* retfærdighed, uskyldighed og salighed - på trods af den synd, der fortsat klæber ved os. Det er sådan, 2. trosartikel ifølge Luther vil lære os at se på os selv - som dem, der nu i hans rige tjener ham i evig retfærdighed, uskyldighed og salighed. *Det* er retfærdiggørelse.

Med denne forklaring bliver det uægtelig sværere at hævde, at termen Guds rige repræsenterer et underordnet tema i Luthers teologi.⁸ Også her ser vi betoningen af dets nutidige virkelighed. Luthers forståelse af Guds rige er gennemsyret af evangeliernes "allerede", med centrum i Jesu død og opstandelse. Med et andet vokabular end Luthers kunne man sige, at Luthers teologi er gennemsyret af den nye æons indbrud midt i den gamle.

Overvindelsen af syndens og Djævelens rige

Der er en passage i Luthers skrift *Mod Latomus*, som både bekræfter dette og kan tjene som en yderligere uddybelse af det. Luthers skrift mod Latomus handler jo hele vejen igennem om synd og retfærdighed, altså de helt centrale temaer i Luthers teologi. Ifølge *Latomus* er der, efter at nåden er indgydt i den kristne, ingen egentlig synd tilbage i den kristne, kun svaghed. Ifølge *Luther* er der synd - virkelig synd. Det er det, Luther bruger det meste af skriftet til at begrunde.

Men det betyder ikke, at der ifølge Luther ikke er sket noget med denne synd. Det er her, vi har hans vigtige udredning af begreberne *nåden og gaven*, *gratia* og *donum*, som vi ikke har tid til at gå ind på her (se Luther 1995, 152-172).⁹ Det, jeg til gengæld vil pege på, er et af de billeder, han bruger som optakt til sin tale om nåden og gaven,

nemlig billedet af Jesus som en konge, der har tilintetgjort syndens magt.

Lige forud for det kommer Luther med en beskrivelse af syndens magt som et *herredømme i hjertet*, et herredømme, der gør, at vi – ligesom Kain efter mordet på Abel – ikke mere er i stand til at se Gud i øjnene, men bøjer hovedet og “styres lige mod helvede” (Luther 1995, 117). Men så hedder det: “Men da Guds rige kom, blev dette rige splittet, verdens fyrste blev kastet ud, slangens hoved blev knust helt ned til bærmener og enkelte rester, som det så skulle være vores opgave at udrydde. Således blev ganske vist alle kongerne dræbt ved Israels sønners indtog i Kanaans land og deres magt knust. Men der blev dog en rest af jebussitter, kanaanæere og amoritter tilbage [...] - efter natur og herkomst en del af de folk, der var tilintetgjort, men dog underkastet tribut og gjort til trælle. Således har vi, efter at vi ved dåbens nåde er kaldet ind i troens rige, fået syndens rige i vor magt. Alle dets kræfter er brudt. I vores lemmer er der blot nogle rester tilbage. Dem skal vi selv udrydde. Men det vil ske, når vor David har sat sig på kongesædet, efter at han har befæstet sit rige” (Luther 1995, 117). Igen bruger Luther termen Guds rige i sin beskrivelse af dette. Og igen har vi den dualistiske baggrund. At være kristen er at være revet ud af ét rige og sat over i et andet.

Lad mig bare endnu engang understrege dette med det dualistiske: For Luther er Djævelens virkelighed meget mere levende og konkret, end den er for de fleste i dag.¹⁰ Mister man denne baggrund, og bliver det hele *alene* et spørgsmål om forholdet til Gud (hvad det i høj grad *også* er), er der ting i hans teologi, vi ikke får fat i. Blandt andet at det at tro og høre til i Kristi kirke er det samme som at tilhøre et rige, og her at være placeret midt i en kamp, som raser i denne verden, en kamp hvor det også

drejer sig om at *leve* Guds riges virkelighed ud, og hvor vi ikke kan klare os alene, men er afhængig af al den hjælp, vi kan få, fra andre kristne¹¹ og ikke mindst fra Kristus og hans Ånd.

Her bliver vi så mindet om en anden vigtig ting i Luthers forståelse af dette, nemlig at synden stadig er der. Den kamp, vi står i, er ikke bare mod kræfter og magter uden for os, men mod kræfter og magter inden i os – det er jo det, der er Latomusskriftets centraltema.

Men alligevel er det helt afgørende for Luther at få sagt, at denne synd i os ved dåben har fået en helt ny status, nemlig den status, som de overvundne folkeslag havde ved Israels indtog i det forjættede land: De er kun kraftesløse rester. Bestemt ikke, fordi de ikke er noget, og den kristne ikke mærker noget til dem – det er det, Rom 7 ifølge Luther modsiger med så stor kraft: Luther 1995, fx 184-185. Men fordi vi hører sammen med ham, som har besejret dem.

Og hemmeligheden i det er *troen* (det som Luther i det følgende betegner som *gaven*, *donum*). Hvor troen ikke er, får synden igen magt i os. Dvs. den oplår “sit sæde i hjertet” (Luther 1995, 117). Frimodigheden og glæden forsvinder. Gud står for os som en anklager og dommer. Man drives længere og længere væk fra Gud, sådan som det netop er Djævelens egentlige mål med os mennesker. Og så er synden virkelig farlig. Men tror vi – eller rettere (for det er vi ikke i stand til, det er Åndens gerning og gave): Der hvor troen på Kristus ved evangeliet får herredømme i hjertet, der mister synden sin virkelige magt, magten i hjertet. Og der tjener vi ham i hans rige i sand frimodighed (Luther 1995, 122-123).¹² Kristi herredømme, hans død og opstandelse, hans nærvær og hjælp, og *troen*, Åndens gave – det er omdrejningspunktet for Guds riges gennemslag og vækst i denne verden.

For Luther er Djævelens virkelighed meget mere levende og konkret, end den er for de fleste i dag

Et rent åndeligt rige?

Med den afgørende betydning, troen og Ånden har her, er det klart, at Guds riges virkelighed her i verden er en åndelig virkelighed. Det er jo troen og Ånden, der er de afgørende fortegn for den. Det er troen, der gør hele forskellen. Det er netop et *troens* rige. Men spørgsmålet er, om det dermed står i fare for at blive en *rent* åndelig virkelighed, dvs. noget, der ikke får noget konkret udslag i denne verden, men alene har med hjertet at gøre.

I luthersk teologi er der helt klare tendenser i den retning. Vi finder det ikke mindst i den lutherske teologi, der vokser frem i kølvandet af den dialektiske teologi (herhjemme ikke mindst repræsenteret af Regin Prenter). Og endnu mere finder vi det i videreudviklingen af denne teologi i eksistensteologien, den teologi der herhjemme er (eller måske rettere: tidligere var) repræsenteret af Tidehverv (fx Leif Grane).

Det er en teologi, hvor man stærkt betoner Guds anderledeshed. I den sentimentale fromhed, som man mente, at både liberalteologien og dele af vækkelsesbevægelserne var præget af, var kristendom blevet til noget yderst menneskeligt noget: Nogle bestemte følelser eller værdier eller gerninger. Det var også dybest set det, Guds rige (som både liberalteologer og vækkelsesfolk talte meget om) bestod i. Gud blev overbygningen på noget rent menneskeligt.

I opgøret med dette blev Luther for mange en vigtig inspirationskilde. Luthers opgør med den skolastiske teologi og *dens* sammenblanding af filosofi og tro, af menneskeligt og guddommeligt, blev set på som en parallel til disse teologers opgør med både vækkelses- og liberalteologi.

Gud er anderledes, og det gælder også hans rige.¹³ I mødet med ham slås alt vort eget til jorden. Ham kan vi kun nærme os som de nøgne, alene henvist til hans ord. Over for Gud står vi som de modtagende. Her er der kun plads til tro; her må alle vore handlinger og gerninger holdes ude. Det er dette, *evangeliet* handler om.

Det betyder ikke, at der ikke også er gerninger at gøre. Det er blot ikke gerninger eller aktiviteter, der skiller os ud som kristne, men gerninger vi gør, fordi det nu engang kræves af os i kald og stand: I ægteskabet, i forhold til forældre eller til børn, i arbejdslivet og i samfundet (sml. CA 6). I vore gerninger går vi så at sige i et med alle mennesker, her er der ingen forskel.¹⁴

Noget af det, man begrunder dette med, er Luthers tale om de to regimenter. Lad os til sidst prøve at sige bare lidt om det. Helt irrelevant i forhold til spørgsmålet, om Luther har en teologi om Guds rige, er det jo ikke, i og med at Luther jo også kan tale om de to regimenter som to riger. Så egentlig fortjente dette spørgsmål mere plads, end vi kan give det her.

De to regimenter

Det, man peger på, er, at Luther taler så positivt om det verdslige regimente, som han gør. Det er ikke en andenrangs-ordning som hos katolikkerne, underlagt og legitimeret af kirken. Og endnu mindre er det en dømonisk ordning som hos sværmerne (Kinder 1969). Midt i sin foreløbighed og begrænsning – det har kun med det ydre liv at gøre – er det Guds gode gerning, en del af hans skabergerning, efter at synden er kommet ind i verden. Det er her, livet, sådan som det leves i syndens verden, udfoldes og bevares. Det er dette liv, den kristne er kaldet til at gå ind i og tjene i – vi er ikke kaldet til at svinge os op til noget andet og finere, sådan som munkene mente, de gjorde.

Kirkens eller det *åndelige regimentes* rolle har med hjertet og med gudsforholdet at gøre. Det er igennem dets virke, at troen skal fødes og mennesker blive frelst ind i det evige rige. Og det sætter selvfølgelig også frugt i forhold til næsten. Men udfoldelsen af denne frugt skal ske inden for det verdslige regimente, inden for de rammer og ordninger, som Gud som skaber har sat for livet i denne verden.

Kirkens inderste virkelighed er derfor usynlig. Den eneste synlighed, kirken kan have her i verden, er forkyndelsen og nådemidlerne. Al anden synlighed – for eksempel i form af kirken som et tjenende fællesskab, der søger at leve Guds rige ud i denne verden – står i fare for at bytte om på Gud og mennesker og gøre menneskelige gerninger til centrum i Guds rige, den plads som alene tilkommer Kristus selv og hans retfærdighed.¹⁵

Det er klart, at vi med denne forståelse er rigtig langt fra en hel del af det, der siges af dem, der i dag taler stærkt og varmt om Guds rige: Forståelsen af kirken som en tjener for og et nedslag af Guds riges fremvækst i denne verden, forståelsen af kirken

som et alternativt samfund, evt. også et samfund i opposition til staten. Denne forståelse er da også ofte forbundet med en udtalt kritik af Luthers to-regimentelære. Og det er ikke, fordi jeg absolut vil have Luther og vore dages fortalere for Guds rige som en central term til at sige det samme. Der er helt klart forskelle. Den tale om Guds rige, som jeg her sigter til, har uden tvivl en stærkere betoning af dette riges synlighed end Luther. Og Luther på sin side har uden tvivl en stærkere betoning af dette riges usynlige virkelighed, med Kristi overvindelse af Satan og hans anklager og troens enhed med ham og hans nåde som omdrejningspunkt. Fra luthersk hold vil der derfor på dette punkt være en kritisk årvågenhed i forhold til den nye tale om Guds rige. I hvor høj grad fastholdes denne åndelige basis for alt, hvad der har med Guds rige at gøre?

Uden at jeg i øvrigt i denne sammenhæng er i stand til at gå ind i den omfattende diskussion af Luthers to-regimentelære,¹⁶ vil jeg alligevel tillade mig at hævde, at denne lære ikke kan betyde, at kirken reduceres til den rene og skære usynlighed. Det har jeg prøvet at sige noget om andre steder (senest: Højlund 2011). Dertil taler Luther alt for konkret om kirken som et folk, om troen og helliggørelsen som dette folks hellighed og om kirken som et tjenende fællesskab, hvor spillereglerne ikke er det verdslige samfunds begrænsede ydre regler og ordninger, men den selvhengivende indbyrdes kærlighed (fx Luther 1980 og 1992. Endvidere Mülhaupt 1969). Hvis kirken alene var denne usynlige størrelse, med det verdslige regimente som eneste ramme for livet i verden, hvordan kunne Luther da udtrykke sig, som han gør det i sin forklaring til den anden bøn i Fadervor: "Derfor beder vi nu her for det første, at dette må ske hos os med kraft, og at Guds navn må blive således prist ved hans hellige ord og et

kristeligt liv, at vi, som har taget imod det, må blive og dagligt vokse i det, og at det hos andre folk må vinde bifald og tilslutning. Vi beder om, at det må gå vældigt igennem verden [...] så at vi alle til evig tid må være i hans kongerige, som nu er begyndt” (Luther 1996: 129-130)

Her tales der dog om, hvordan Guds navn bliver prist, også ved det liv, der leves, og at det må vokse og gå vældigt frem i verden. Det er svært at forbinde med tanken om, at riget kun er synligt i ordets forkyndelse og sakramenternes forvaltning, og at de kristen i øvrigt går i ét med livet under det verdslige regiments ordninger.

Denne synlige fremvækst er ikke lig

med denne verdens forvandling – det står synden, både den der er i de kristne og den der er i verden, som en vedvarende hindring for. Men der er næppe nogen tvivl om, at man også i luthersk regi kan tale om denne synlighed som en del af den virkelighed, hvorved Kristus træder frem i verden.

Med det fokus, der på det seneste er kommet på Guds riges synlige virkelighed, kunne der være grund til at gå en hel del dybere ind på forholdet mellem dette og Luthers forståelse af kirkenes åndelige virkelighed. Men med de tidsmæssige rammer, der var sat for de foredrag, som denne artikel er et resultat af, må det vente til en anden sammenhæng.

NOTER

- 1 Sådan kan man betegne Emanuel Kants, Friederich Schleiermachers og Albrecht Ritschls forståelse af bøn. Ifølge Albrecht Peters' gennemgang af Luthers udlægning af Fadervor i katekismernerne (1992 s. 131-132) er bønningen for disse at forstå som “ein demütig-dankbares Sich-Einschwingen in ein allwaltendes Geschick, welches nach ehernen Naturgesetzen den Kosmos durchwalten.”
- 2 Luther kan sige stærkt om, hvor meget bøn udvirker, se blot den lange indledning til gennemgangen af Fadervor i hans *Store Katekismus*, med en stærk betoning af de løfter, der er knyttet til bønningen, og hvilke forventninger vi derfor må have til den (Luther 1996: fx 124), underbygget af hans egen erfaring: “Hvordan tror du ellers hidtil så store ting var blevet udrettet, idet vore fjenders planer, foretagender, mord og oprør er blevet forhindret” (126).
- 3 Også understreget af Grane 1983, 180ff. En af dem, der har været med til at understrege dette – for mange moderne mennesker fremmede – billede af Luther, er den kendte Luthersforsker, Heiko A. Oberman, se Oberman 1982, fx 20-21.
- 4 Stærk fremhævet i Regin Prenters gennemgang af Luthers forsoningslære (Prenter 1955, 415-418).
- 5 “hier interpretiert er das Gottesreich ausschliesslich vom dritten Artikel her” (Peters 1992, 76).
- 6 Fremhævelsen af ordet “Herre” i citatet ovenfor (en fremhævelse, som er Luthers egen) må efter al sandsynlighed forstås som en allusion til udlægningen af 2. trosartikel, hvor det netop er ordet Herre, der er omdrejningspunktet for udlægningen, se videre i nærværende artikel.
- 7 Resten af forelæsningsnoterne er jo blevet til på grundlag af medarbejderes forelæsningsnoter.
- 8 Den samme konklusion når Gottfried Forck til (også under henvisning til Luthers udlægning af 2. artikel i trosbekendelsen, Forck 1969, 427). Erwin Mülhaupt gør i sin læseværdige artikel (Mülhaupt 1969) en del ud af at skelne mellem termen *Kristi rige* (som noget der fortrinsvis går på Kristi herredømme her i tiden, med Kristi menneskelighed som fortegn, og derfor et rige, der er skjult under svaghed etc.) og *Guds rige* (som en betegnelse, der fortrinsvis går på riget, som det fremtræder i magt og herlighed ved tidernes ende). Det kan meget vel vise sig at være en god pointe, men spørgsmålet er, om denne sprogbrug er så klart og bevidst gennemført, at man konsekvent må holde de to betegnelser ude fra hinanden. Det har jeg valgt ikke at gøre i denne artikel.
- 9 Til en analyse af dette, se Højlund 1992, 34-86. Se også indledningen til den danske oversættelse i Luther 1995.

- 10 Noget som især Heiko Oberman, i hans for- søg på at vriste Luther ud af en moderne om- klamring og placere ham i den senmiddelal- derlige sammenhæng, han historisk set hører hjemme i, på det seneste har været med til at fremhæve (jf. Oberman 1982). Luthers ud- lægning af bønnerne "Led os ikke ind i fristelse" i Store Katekismus (1996, 139-142) er et godt eksempel på den fremtrædende plads, dette har i Luthers tro.
- 11 Se for eksempel det ene af Luthers to tidlige nadverskrifter, *En sermon om Kristi legeme og broderskaberne*, Luther 1980, særlig s. 131ff.
- 12 Til en fyldigere udlægning af disse vigtige passager, se Højlund 2001, 127-131. Se også Højlund 1992, 64-72.
- 13 Man kunne her støtte sig til opgøret med liberalteologiens Jesus-forskning med dens forståelse af Guds rige som en indre-menne- skelig og historisk voksende størrelse. Imod dette havde Johannes Weiss og Albert Schweizer omkring 1900 med stor kraft tegnet bille- det af Jesus som en apokalyptisk profet, der forkyndte et helt anderledes rige, nemlig den kommende verdens indbrud i denne verden.
- 14 Det er blandt andet op imod den forståelse, Gottfried Forch skriver sin artikel (Forch 1969, hvor Franz Lau fremstår som en af Forchs modstandere). Ifølge Schrey 1969 står Gerhard Ebeling for en lignende skarp distinktion mellem kirken og det åndelige regimente på den ene side, og på den anden side "alles, was den Menschen angeht, also al- les, was mit seinem ratio, aber auch alles, was mit seinem Willen und seinen Leidenschaften zu tun hat" (Schrey 1969: XIII). Til hjemlige eksempler på en sådan forståelse, se Leif Granes udlægning af CA 6 og 7 (1959, 61-76), og endnu klarere Hansen 1978, 160-166. Se også tendenser til det i Prenter 1955, 568- 571. Prenter kan dog senere betonet tale om en kirkens synlighed, også i form af de men- nesker, der tror på Kristus (fx Prenter 1971).
- 15 Se igen litteraturhenvisninger i note 14 oven- for. Se endvidere Schrey 1969, Kinder 1969, Althaus 1969 og Mülhaupt 1969.
- 16 Selv om artikelsamlingen *Reich Gottes und Welt*, Darmstadt 1969, efterhånden har nogle år på bagen, giver den et godt indtryk af ikke mindst den indre-lutherske, tyske diskussion af emnet.

LITTERATUR

- Althaus, Paul, *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn: Güter- sloh 1962 eller senere.
- Althaus, Paul, "Luthers Lehre von den beiden Reichen im Feuer der Kritik" i: *Reich Gottes und Welt. Die Lehre Luthers von den zwei Reichen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buch- gesellschaft 1969, s. 105-141.
- Bayer, Oswald, *Martin Luthers Theologie*, Tübingen: Mohr Siebeck 2004.
- Forch, Gottfried, "Die Königsherrschaft Christi un das Handeln des Christen in der weltli- chen Ordnungen nach Luther" i: *Reich Gottes und Welt. Die Lehre Luthers von den zwei Reichen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1969, s. 381-431.
- Grane, Leif, *Confessio Augustana*, København: Gyldendal 1959 eller senere.
- Grane, Leif, *Evangeliet for folket. Drøm og virkelighed i Martin Luthers liv*, København: Gad 1983.
- Hansen, Knud, *Den kristne tro*, København: Gyldendal 1978.
- Højlund, Asger Chr., *Ved gaven helbreder han naturen*, Århus: Kolon 1992.
- Højlund, Asger Chr., "Retfærdiggørelse som helbredelse hos Martin Luther" i: *Teologi med hjertet. Festskrift til Niels Ove Vigilius*, København: Dansk Bibel-Institut 2001, s. 116-141.
- Højlund, Asger Chr., "Luthersk kirkeforståelse i bibelsk og økumenisk lys", i: *Dansk Tids- skrift for Teologi og Kirke* 2011/3, s. 53-67.
- Kinder, Ernst, "Gottesreich und Weltreich bei Augustin und bei Luther. Erwägungen zu einem Vergleich der 'Zwei-Reiche-Lehre' Augustins und Luthers", i: *Reich Gottes und*

- Welt. Die Lehre Luthers von den zwei Reichen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1969, s. 40-69.
- Leppin, Volker, *Martin Luther*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006.
- Lohse, Bernhard, *Martin Luther: Eine Einführung in sein Leben und sein Werk*, München: Beck 1983.
- Luther, Martin, "En sermon om Kristi legeme og broderskaberne" (1519), i: *Luthers skrifter i udvalg*, Århus: Aros 1980², bd. 1 s. 128-150. Grundteksten findes i WA 2 s. 738-758.
- Luther, Martin, "Om den dobbelte retfærdighed" (1519), i: *Martin Luther: Skrifter i udvalg. Troen og livet*, København: Credo 1992. Grundteksten findes i WA 2 s. 143-152.
- Luther, Martin, *Mod Latomus* (1521) i: *Martin Luther: Skrifter i udvalg. Mod Latomus. Om synd og nåde*, oversættelse, indledning og noter ved Asger Chr. Højlund, København: Credo 1995. Grundteksten findes i WA 8 s. 36-128.
- Luther, Martin, *Store Katekismus* (1529) i: *Martin Luther, Skrifter i udvalg, Den Store Katekismus*, Oversættelse, indledning og noter ved Leif Grane, København: Credo 1996. Grundteksten findes bl.a. i: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1967 eller senere s. 545-733. Se også *Martin Luther, Den store Katekismus*, København: Det Danske Bibelselskab 1976.
- Luther, Martin, *Store Galatbrevskommentar* (1531/1535), i: *Martin Luther. Skrifter i udvalg, Store Galatbrevskommentar*, oversættelse, indledning og noter ved Helge Haystrup, København: Credo, bd. 1 1981, og bd. 2 1984. Grundteksten findes i WA 40/1 og WA 40/2 s. 1-184.
- Mülhaupt, Erwin, "Herrschaft Christi bei Luther" i: *Reich Gottes und Welt. Die Lehre Luthers von den zwei Reichen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1969, s. 432-456.
- Heiko A. Oberman, *Mensch zwischen Gott und Teufel*, Berlin: Serevin und Siedeler 1982.
- Peters, Albrecht *Kommentar zu Luthers Katechismen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Band 2: *Der Glaube* 1991.
- Band 3: *Das Vaterunser* 1992.
- Prenter, Regin, *Skabelse og genløsning*, København: Gad 1955 eller senere.
- Prenter, Regin, "Umiskendelig kirke" i: *Præsteforeningens Blad* 1971 s. 17-25.
- Schrey, Heinz-Horst, "Einführung" i: *Reich Gottes und Welt. Die Lehre Luthers von den zwei Reichen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1969, s. IX-XVII.
- TRE: Mau, Rudolf, "Herrschaft Gottes/Reich Gottes V" i: *Theologische Realenzyklopædie* (TRE) Bd. 15, Berlin & New York: Walther de Gruyter 1986 s. 218-224
- Wisløff, Carl Fredrik, *Martin Luthers teologi*, Oslo: Lunde forlag 1983.

FORFATTEROPLYSNING

Asger Chr. Højlund
 Menighedsfakultetet
 Katrinebjergvej 75
 8200 Aarhus N
 ach@teologi.dk